

**A „természetes jelentkezés” feltérképezése – Mészöly Miklós
gondolkodásának ökológiai távlatairól**

jelige: *gmt203*

2024.07.23.

Tartalom

1. Közelítés az ökokritikához és Mészöly Miklóshoz	3
2. „Életszerűen demokratikus”	6
3. „...a <i>mibenlét</i> pedig nyugodtan kihúzható a szótárból”	9
4. A kitettség ökológiája.....	22
5. Esettanulmány: <i>Négy zöld levél Kisorosziból</i>	25
Bibliográfia.....	33

1. Közelítés az ökokritikához és Mészöly Miklóshoz

Az utóbbi időben élénk és termékeny kölcsönhatás figyelhető meg a különféle ökokritikai megközelítések és Mészöly Miklós művei között: az új olvasási javaslatok korszerűvé teszik műveit, de a mészölyi nonhumán-ábrázolás gazdagsága önmagában is csábító erejű. Az állatábrázolásainak a vizsgálata már az ökokritikai irányzatok meghonosodása előtt is folyt a szakirodalomban, rámutatván többek között arra, hogy Mészöly valamennyi műve olyan nyelvet (és nyelvhez való viszonyulást) teremt, amely alapjaiban kezdi ki mindazt, amit a világról gondolunk és ahogy a valóságról beszélünk.¹ Mészöly számára nem lehet hitelesen úgy írni, hogy az elbeszélésben felvett perspektíva kívül essék az ábrázolt világ viszonyrendszerén vagy attól bármilyen módon végzetesen elkülönüljék; a világ tágasságát a maga középpontjába helyező világkép elhivatottságot, a tárgyilagos írásmód elfogultságot igényel.² Utóvégre nem számíthatunk arra, hogy a semmiből való rátekintéssel valóban tárgyilagosak, hitelesek lehessünk. A semmiből vett perspektíva nem perspektíva, hanem „ráfogás”. Mészöly Miklós életművében nem beszélhetünk a mások fölé emelkedő elbeszélői pozícióról, ahogy az embert is képtelenség az életmű kiemelt létezőjeként kezelni, mert a mészölyi nonhumán világ ellenáll ennek, amennyiben nem engedi eloldani őt abból az együttlétezésből, amely a szerveset a szervetlenhez, a humánt a nonhumánhoz, az állatit a vegetatívhoz, a technikait az elevenhez, az élő az élettelenhez, a nyelvit a nem nyelvihez köti. Mindezt nevezhetnénk akár, kissé sarkítva, a mészölyi és az ökológiai szemlélet „módszertani” nulla fokának vagy közös nevezőjének. Felismerve benne az ökológiai szemlélet egyik fontos előzményét, a dolgozat célkitűzése a „világ tágasságát középpontba helyező” világkép fő jellemzőinek a rekonstruálása, és egy ezen jellemzőkből következő, reményeim szerint új interpretációkat is lehetővé tévő ökokritikai kontextus kidolgozása.

A vállalkozás elméleti megközelítésének a körvonalazásakor elsőként az ökokritika alapvető állításait emelem ki, amelyekből kiindulva saját ökokritikai irodalomszemléletemre reflektálok, majd Jean-Luc Nancy posztantropocentrikus filozófiájának a segítségével értelmezem és helyezem kontextusba azt az összefüggő, noha sehol sem teljesen kibontakoztatott létertelmezői

¹ Fogarassy Miklós, *kutyafül, madárszem*, Ex-Symposion, (1995) nr. 13–14, https://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=kutyaful-madarszemrnmeszoly-miklos-termeszetszemleleter245lm_687 (utoljára megtekintve: 2024. 06. 05.)

² Vö. Tóth László, *Az elfogult tárgyilagosság írója. Futamok és rajzok Mészöly Miklóshoz*, Kortárs, 59 (2015) 6, 55–67.

fogalmiságot, amelyet Mészöly az esszéiben használ, és amelyeket kulcsfontosságúnak tartok a művei átfogó ökokritikai értelmezése során. Az értekező prózája kapcsán az volt az értelmezői kérdésem, hogy az ott kifejtett gondolatok értelmezhetőek-e egy posztantropocentrikus, a nonhumán létmódot átértelmező valóságképként, azaz mennyiben tekinthető Mészöly egy, a valóságérzékelésünket újraíró fordulat előfutáraként vagy kezdeményezőjeként? Mindenekelőtt válaszolnom kell egy, az olvasóban már valószínűleg felmerült kérdésre: miért pont az esszéket és azokon belül miért épp a létértelmezési megállapításokat vizsgálom? Az esszék tanulmányozását azért tartom fontosnak, mert azok a szépirodalmi szövegekkel egyenrangú, azokkal rendszert alkotó bölcseleti gyakorlatok, amelyek alapján „rekonstruálható egy olyan elméleti séma, amelyben Mészöly egy elméleti, fogalmi nyelvhez hasonlóan explicálja saját írói (sőt, ahogy látni fogjuk: prózaetikai) gyakorlatát, vissza-visszatérő fogalmakkal, amelyek összekapcsolhatók konkrét szépirodalmi szövegformálási eljárásokkal is. Ez az önreflexió természetesen csak kiindulópontja lehet értelmezéseinek, ugyanakkor kiindulópontként nagyon is revelatívnak tűnik”.³ Ehhez kapcsolhatjuk Thomka Beáta megállapítását, aki szerint

az életműben epikusan és elméletileg, művészileg és fogalmilag is artikulált és visszatérő gond a mindennapi élettények rejtélyének, a dolgok rejtett lényegének és belső összefüggéseinek megértése. A fürkészés, kutatás, nyomozás, tettenérés lankadatlan kényszere a megfejtési, felfedezési törekvés része. A prózában ez a narráció lehetőségeivel, az esszéiben a tudományok és filozófia ösztönzésével folyik. Sem a két formálásmódot, sem a gondolkodás és teremtés két módozatát, a tudományét, elméletét, illetve a fikcióét Mészöly nem érzi egymással szembenálló, egymástól idegen, hanem egymást támogató szellemi síkoknak. A megismerési probléma, az áthatolás nehézségének élménye tartósan izgatja. Ezt követi a leírási, megjelenítési nehézség, az elégedetlenség a befogott képpel, megsejtett összefüggéssel szemben.⁴

Ennek ellenére – legjobb tudomásom szerint – még nem tették meg az esszéket ökokritikai szempontú kutatás tárgyává, ez pedig egy olyan *gap* a Mészöly-recepcióban, amely indokolja a kutatást. Mészöly, sohasem egy egységes módszertant alkalmazva, de számtalan alkalommal tesz olyan létértelmezési igényű megállapításokat, amelyek véleményem szerint csak önkényesen függetleníthetők a gondolkodásában az esztétikai és etikai elköteleződésektől, és ezt az álláspontomat Thomka idézett értelmezése is alátámasztani tűnik. Bagi Zsolt nyomán az

³ Bagi Zsolt, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, Literatura, 49 (2023) 1, 40.

⁴ Thomka Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995, 22.

esszékben megjelenő létértelmezéseket egy másfajta, az ökokritikai olvasatok sokaságának teret engedő valóságkép fogalmiságának a kifejtéseként azonosítom. Egyetértek Bagival abban, hogy Mészölynél a kritika által jól körbejárt, a „prózapoeitikai szervezettség minden szintjére kiterjedő egalitarizmus”⁵ nem tulajdonítható az elbeszélői tudat működésének, nem idioszinkretikus szubjektivizmus, hanem egy alternatív realizmus kidolgozására tett kísérlet, amely nem akar megfelelni semmilyen, a dolgok mögött bárminemű mélyszerkezetet tételező elvárásrendszernek. A prózáját jellemző egyenrangúság az ő értelmezésében a mélyszerkezeteket kibillentő inzultáló valóság közvetítése és megjelenítése: „a hierarchiát felszámoló egyenértékűség számomra se nem az elbeszélői tudat jellemzője, se nem egy figuratív megragadható formális sajátosság, hanem a megjelenítés és a közvetítés egy módja”.⁶ A világ mögött nincs rejtélyes irányító gépezet, nincs „természetes hierarchia”, nincs megváltoztathatatlan rend, Mészöly kifejezését kölcsönvéve: a valóság „életszerűen demokratikus”.⁷ Ember és állat nem hierarchizálható. Bagihoz hasonlóképpen Szolláth Dávid számára a kortárs, ökológiailag érzékeny olvasatok fényében „szinte konszenzuálisnak tűnik, hogy Mészölyre állat és ember *egyenrangúsítása* jellemző”.⁸ Innen nézve a vállalkozásom több tekintetben érintkezik Mészöly ökokritikai irányultságú recepciójával, de hangsúlyos pontokon el is tér tőle. Az esszék olvasásakor az ökokritikailag elkötelezett olvasó feladatát abban látom, hogy azon aspektusokra összpontosítson, ahol a humán–nonhumán elemek egyértelműséget kibillentő egyenrangúságnak nemcsak a megállapítását, hanem az ezt lehetővé tévő világkép kifejtését, az egyenrangúság feltételeit érhetjük tetten; ahol elmozdulunk a hierarchikus meghatározottságokról való gondolkodástól a létezésről mint cselekedetről, mint kitettségéről, mint viszonyról való gondolkodás felé. Értelmezésem talán a következőben képes újat állítani az öko-Mészöly diskurzusokban: ahogy Mészölytől idegen az általánosítás és az absztrakció, ugyanúgy idegen tőle, hogy az egyenrangúsítás jegyében nem ember és ember között bármiféle összemérhetőséget vagy felcserélhetőséget tételezzon; idegen tőle, hogy azt állítsa, hogy amiért nincs lényegi, szubsztanciális különbség a két fajta létező között, a kettő voltaképpen

⁵ Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 44.

⁶ *Uo.*, 40.

⁷ Mészöly Miklós, *Négy zöld levél Kisorosziból*, in: *Uő, Otthon és világ*, Pozsony, Kalligram, 1994, 480.

⁸ Szolláth Dávid, *Hatalom, hierarchia és állatábrázolás Mészöly Miklós ötvenes–hatvanas évekbeli prózájában*, *Somogy*, 54 (2022) 1, 5.

„lényegében ugyanaz”.⁹ Ezzel nem azt állapítom meg, hogy aki így gondolná, az feltétlenül tévedne, hanem azt, hogy Mészölynél az „alaptalanságnak”, az abszolútum elutasításának az esszéikben ettől eltérő elgondolásait vélem felfedezni. Tézisemet előrebecsátva: mélyszerkezet vagy abszolútum hiányában a humán és nonhumán felcserélhetőségével vagy összemérhetőségével szemben az én értelmezésemben a humán és nonhumán *csak abban egyenrangú, hogy felcserélhetetlen egymással*: Mészölynek a kritika által már jól körüljárt megszakításos mellérendelését a szinguláris elemek egymásmelletiségenek a közvetítéseként értelmezem.

2. „Életszerűen demokratikus”

Mivel egy ezernyi elágazással rendelkező irányzatról beszélünk, érdemesnek tartom külön meghatározni, hogy mit értek ökokritika alatt, milyen pozícióból olvasom újra Mészöly műveit. Mészöly azért is lehet érdekes kiindulópont az ökokritika számára, mert valóságábrázolása sohasem tagadta a szöveg megcsinált voltát, ahogy az ökokritika számára is az a kihívás, hogy egyik szemmel a természet mindig kulturálisan-fogalmilag közvetített mivoltára figyeljen, a másikkal pedig arra, hogy a természet *valóban* létezik, egyszerre tárgya és kiindulópontja ezeknek a diskurzusoknak.¹⁰ Greg Garrard szerint a klímakatasztrófa árnyékában az ökokritikai olvasatoknak már nem áll módjukban a természet pusztán emberek által konstruált mivoltát sugallani, de a romantikus közvetlenséghez és szószerintiséghez visszatérő „ökomimetizmus” ugyanúgy kerülendő. Mindezek helyett arra kell figyelni, ahogy a kultúra és természet kölcsönösen fordítják egymást, termékenyen interferálnak egymással, új alakzatokat alkotva.¹¹ Michel Serres-hez hasonlóan én is úgy értelmezem a fordítást (transzláció), mint átjárást, egy olyan hálózat megteremtését, amelyben a résztvevő (nem egyenértékűsíthető, egymással szimmetrikusan nem megfeleltethető) elemek egymást összetett módon alakítják és mozdítják ki.¹² A irodalmi szövegben megjelenített humán-nonhumán együttállások alakzatait szintén egy transzlációs folyamat eseményeinek vagy termékeinek tekintem. A garrardi ökokritika számára

⁹ Lásd: „Az állati ugyanis nem kívül van az emberin, hanem belül, afféle belső idegenként, és nem az emberi lényeket alkalmanként veszélyeztető, hanem eredendően meghatározó idegenként. Nincs olyan külső nézőpont, ahonnan megnyugtató biztonsággal elkülöníthetnénk a kettőt egymástól. Mészöly a létezésnek arról a megrázó síkjáról beszél, ahol az ember és az állat: lényegében ugyanaz. És itt már használhatatlanokká válnak a hagyományosan humanista és morális szempontok, előítéletek.” Bazsányi Sándor, *M. Melléjegyzések Mészöly Miklós Megbocsátásához (és az újabb magyar epika legendáriumához)*, Budapest, Kortárs, 2023, 278.

¹⁰ Greg Garrard, *Ecocriticism*, London / New York, Routledge, 2021, 11.

¹¹ Uo.

¹² Michel Serres, *Hermes*, Baltimore / London, John Hopkins UP, 1982, 80.

az irodalmi szöveg nem lemásolja a valóságot (nem hisz abban, ami eleve adott, ami magától értetődő), és nem is formát ad a közömbös realitásnak, hanem lefordítja azt saját stílusára, egy viszonyulási pontot teremt, amely hat a természeti világra és amelyre visszahat a természeti világ. Az ökokritika egy „realista” irányzat, hiszen amennyiben megfjtéseit valamilyen módon létező praxishoz szeretné kötni, a szövegeknek valóságvonatkozást kell tulajdonítson. Itt nem valamiféle sziklaszilárd létre gondolok, hanem arra, hogy a valóság az irodalmi nyelv, a metaforák, a trópusok *tárgya*, az által kijelölt, körülhatárolt és megformált, ami noha nem idegen a megjelenítéstől, de attól mégis eltérő, a megjelenítést gátoló-gerjesztő interferencia.¹³ Az ökokritika feladatát abban látom, hogy a valóság lefordításakor alkalmazott stílust oly módon kutassa, hogy kiderüljön, milyen valóságra is vonatkoztatható lehetőségei tűnnek fel a humán-nonhumán alakzatoknak a megjelenítésben. Magyarul: az ökokritika azon alakzatok kutatása, amelyekben a humán és nonhumán létezők érintkezései a fordítás aktusában kifejezést nyernek.

Természetesen az imént bemutatott ökokritikai szemlélet nem kizárólagos. Az ökokritikai irányzatok közötti viták kimerítő bemutatása nem tartozik a dolgozatom céljai közé, de konszenzuálisnak tűnik, hogy az ökokritika esetében nem egységes paradigmáról vagy módszertanról beszélünk, hanem egy belső polémiákkal teli heterogén kutatási területről. Mivoltát legáltalánosabban ethoszként vagy ígéretként felfogva tartom megragadhatónak. Ígérete pedig abból áll, hogy a kirekesztő humanizmusok és a neoliberais kapitalista konszenzus szimptomájaként felfogott, a klímaváltozást előidézö gazdasági és műszaki-tudományos világgéppel szemben létrehozson egy olyan rivális szemléletet, amely a szűk értelemben vett gyakorlatias, leginkább rövidtávú érdekeket követö és önmagát másoktól (ebben az esetben: a nonhumántól) hermetikusan leválasztó ember víziója helyett a nonhumánnal való együttlétezés különböző aspektusaira összpontosít. Ha azt mondtam, hogy az irodalom translációs aktus, amely viszonyulást teremt, akkor az ökokritika olyan translációs vállalkozás, amely a meglévötől eltérö alakzatokat keres: egyike lehet ennek a szubjektivitásunk átgondolása. Ahogy Raymond Williams is fogalmaz: „ha elidegenedünk azoktól az életfolyamatoktól, amelyeknek, bár egyenlötlenül, de a részét képezzük, elkerülhetetlen módon saját magunktól is elidegenülünk. Más eszmékre van szükségünk, mert más viszonyok szükségeltetnek.”¹⁴ Az ökokritika, mivel az érzékelhető újraosztásában érdekelt, egy eminensen politikai szerepet is betölt: a művészet – a

¹³ Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 42.

¹⁴ Raymond Williams, *Culture and Materialism*, London / New York, Verso, 2020, 93.

filozófia mellett – ebben az ügyben kiemelt szereppel bír a fogalmi-képzeleti vagy akár az affektív munka terepeként. A művészetben rejlő potenciál véleményem szerint az, hogy kiléptessen a saját szűk, személyes perspektívánkból, és meghaladhatóvá tegye azt, hogy amit megváltoztathatatatlannak, eleve elrendeltnek látunk – vagyis mibenlétnek. A *mibenlét* valójában sohasem dologszerű zárvány, hanem folyamatok és összefüggések része, eseménye, pillanata, beleértve a nonhumánnal való együttlétünket – vagyis *milyenlét*.¹⁵ Nem gondolom, hogy az irodalom egyenes úton vezetne a világ megváltoztatásához, vagy hogy Mészöly szövegei valamilyen látens módon a jelenlegi klímabűnözésre reagálnának. Úgy vélem, hogy Mészöly prózája belátásra bírhatja az olvasóját a nem csak humán valóság *milyenlétét* illetően. A belátás mindenekelőtt egy ajánlat, egy lehetőség, ebben az esetben a valóságérzékelésünk kiszélesítésének a lehetősége, ahol már nem az emberé a szuverén hatalom vagy a kontingencia privilégiuma. Ilyen helyzetben értelemszerűen már nem vagyunk „autonóm” ágensek, azonban ez még nem jelenti, hogy összeolvadva vagy határok nélkül léteznénk.

Bagi Zsolt nemrég megjelent esszéjében a filozófia/elmélet emancipatorikus küzdelemben elfoglalt szerepéről ír, megállapításai azonban áttételesen érvényesek az irodalomra vagy az ökokritikai szellemű megközelítésekre is. Az elmélet (és irodalom) veszélyes, mivel nem olyan írásról beszélünk, amely eleve meghatározott keretek közé zárná a közösséget, hanem ajánlatot tesz a zárvánnyá vált keret- és kritériumrendszerek kibillentésére. Az elmélet

nem egy kész világba, egy utópiába vezeti olvasóját: azt ajánlja fel, hogy éljen vele, és hozzon létre vele együtt egy új, más társadalmat. Munkára hív, nem kész palotát ajánl. A kudarc lehetősége mindig fennál. De melyik együttműködésnél nem? Ez a munka az, ami az „egyet nem értés”, az emancipáció, az egyenlőség konstrukciójának valódi lehetőségét hordozza.¹⁶

Hasonlóan élek a belátás kifejezéssel is: az irodalom azzal, hogy felajánlja a belátás lehetőségét, lehetővé tesz egy nem emberközpontú világ melletti ismeretelméleti és etikai elköteleződést – és annak ontológiai lehorgonyozását: a világnak a mindennapi zárványszerűségektől eltérő viszonyokkal való szembesülést. Az elköteleződés Seregi Tamás szerint olyan aktus, amely nem magától adódik, nem privát mentális cselekedet, hanem megvan a maga objektív-társadalmi beágyazódása, azonban fontosabbnak tartom kiemelni, hogy olyan aktusról beszélünk, amely

¹⁵ Mészöly kifejezéseit vettem kölcsön, vö. Mészöly Miklós, *Érintések*, Pécs / Pozsony, Jelenkor / Kalligram, 2000, 123.

¹⁶ Bagi Zsolt, *Élni az ajánlattal*, új szem, 2023. 12. 27, <https://ujszem.org/2023/12/27/elni-az-ajanlattal/> (utoljára megtekintve: 2024. 06. 05.).

ráadásul „szakítást jelent az addig létezővel, sőt korábbi önmagunkkal is”.¹⁷ Az ökokritika nem törvény, hanem az együttlétezés felfedése, és e felfedés fénytörésében tett ajánlat/belátás. A képzeletet elszegényítő politika helyett az ökokritika olyan szemléletváltást szorgalmaz, amely „utópista”, vagyis felszabadítja a képzeletet. Ez nem azt jelenti, hogy Mészöly a légbőlkapottat preferálta volna a „valóssal szemben”, hanem felismerte, hogy az irodalom, amely csak azt mondja el, „ami van”, a fennálló hatalmi viszonyok kiszolgálójává válik.

3. „... a mibenlét pedig nyugodtan kihúzható a szótárból”

Ebben a fejezetben vizsgálódásomat a Mészöly-szövegeknek a valóság mibenlétéről és annak lehetséges ábrázolásáról tett állításaira fogom szűkíteni. Az áttekintést vezető tézis a következő: Mészöly prózája ökológiai, mivel nem statikus, eleve elrendelt mivoltukban szemléli a dolgokat, hanem az egyenrangú elemek közötti találkozásokat, ezen elemek csoportosulásait és sűrűsödéseit jeleníti meg. Mészölyt nem nevezhetjük pusztá raktárosnak, ahogy Lillik nevezte az öreg erdészt a *Magasiskolában*, mert az ő kísérletező írásmódja meglehetősen „biodiverz”, nem önkényesen monokulturális. A „biodiverzitás” pedig abból fakad (ahogy a kritika erre számtalanszor, ám mindig másfajta keretezésben rámutatott), hogy Mészölyt nem a miméziszs- elvet követő ábrázolásmód, nem a hasonlítás érdekli, hanem a hasonlat, a homogenitás helyett a heterogenitás mellett teszi le a voksát. A hasonlítás és a hasonlat közötti különbség ott húzódik, hogy míg az előbbi bízik az ábrázolás és az ábrázolt azonosságelvű megfeleltetésében, addig az utóbbi tisztában van e vállalkozás naivitásával és reménytelenségével, az azonosságelvű ábrázolás helyett kérdőre vonja az elbeszélés lineáris, hierarchizáló jellegét. A *Fekete-fehér film*, *színes film* című esszéjében állítja szembe Mészöly a kettőt a legélesebben, ahol a fekete-fehér film a hasonlatnak, a színes film pedig a hasonlításnak feleltethető meg, míg saját munkásságát – „utolsó mohikánként” – a fekete-fehér filmmel rokonítja. A színes film esetében

[h]a a hasonlítás művésziileg is hibátlanul meggyőző – mindenesetre nem a „lényegi valóság” maximumát kell csodálnunk benne, hanem a valóság maximálisan megtévesztő hamisítását [...]. Mégis, ilyenkor a legnagyobb a kísértés, hogy objektivitást emlegessünk [...]. A megszólítással, a tárgyiasítással, a hasonlítás akarásával olyan „űr” kíván kitöltődni, amit a hasonlat eleve elfogad realitásnak; s amihez mérve, igazodva fejezi ki magát. És ez az összemérés a hasonlat. Nem az

¹⁷ Seregi Tamás, *Esztétikai kötődés – ontológiai lehorgonyzás – művészeti elköteleződés*, in: *Elköteleződés és kritika*, szerk. Losoncz Márk / Jelena Vasiljević / Adriana Zaharijević, Belgrád, Forum, 2020, 116.

azonosság romantikája, hanem az áthidalhatatlanság világos érzékeltetése. Szkepszisében valósul meg a realizmus.¹⁸

Mészöly világosan érzékeltette ezt a szakadékot, ennek ellenére mégis foglalkoztatta a realizmus kidolgozhatóságának a problematikája,¹⁹ noha a napnál is világosabb, hogy azt nem a tükrözés elméletének totalitásigényében látta megvalósíthatónak:

A fokozottabb objektivitás követeli a többértelműséget, mivel objektíve igazolhatóbbak lettek tettenérésünk határai. „Ha a realitás felfoghatatlan, akkor nekünk felfoghatatlan koncepciókat kell kovácsolnunk”, írja Hegel. Ebben a megállapításban egy rendkívül kemény és alázatos realitásigény fogalmazódik meg; ami talán soha nem volt időszerűbb, mint ma.²⁰

Bármennyire is kísérletező és heterogén életművel van dolgunk, az alternatív realizmuskép kidolgozására irányuló törekvés nem nevezhető átmeneti, egyszeri kísérletnek, *passénak*. Bagi Zsolt szerint „[a] prózai mű esetében Mészöly legáltalánosabb, azaz az életmű egészére érvényes módon két alapvető konvenció ellenében hozza létre közvetítési formáját: az elbeszélés és a hierarchikusan kitüntetett elbeszélő ellenében”.²¹ Milyen utat jár be az elbeszéléssel és a konvencióval szembeni kísérlet? Mészöly ezt egyik esszéjében, ahogy Bagi is rámutatott,²² a zenében és a kvantumfizikában párhuzamosítható változások kapcsán fejtette ki a leghatározottabban. A tonális zene egyetlen hangot emel fel, a többi pedig alárendeli, míg az atonális zene ehhez képest az egyetlen hang abszolútumának felforgatása, a többhangúság felszakadása:

Az abszolút trónvesztésével az egykori tekintély végtelen sok egyes elemre, vonatkoztatási rendszerre oszlott szét. Ami bekövetkezett: jelentősnövekedés az egyesekben. Vagy: felelősségnövekedés a közérzeti átélés szempontjából. Ez pedig úgy növeli meg a személyes jelentőségemet, hogy érvényessége csak akkor hiteles (másik síkon: akkor etikus; ismét másik síkon: akkor szociális) – ha hierarchia nélküli, hozzám hasonló potenciális jelentőséget tulajdonítok a rajtam kívüli másnak. Kitüntetett koordináta-rendszer hiányában magam is egy

¹⁸ Mészöly Miklós, *Fekete-fehér film, színes film. Felhasználatlan jegyzetek egy témához*, in: Uő, *A pille magánya*, Pécs, Jelenkor, 2006, 275–276.

¹⁹ Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 47–48.

²⁰ Mészöly Miklós, *Műhelynaplók*, Pozsony, Kalligram, 2007, 821.

²¹ Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 45.

²² Uő., 44–45.

vagyok a sok kitüntetett között. Így viszont kötelezőbb a szabadság, sorsdöntőbb az elhatározás és választás.²³

Bármilyen „természetes rend”, bármilyen mélyszerkezet gyanús Mészöly számára, a konvencionalitás kézenfekvő magyarázatai helyett a valóságot az ő szemében hitelesen leképező módszert, a mellérendelés eljárás módját választja. Bár az életmű különböző pontjain ugyan más-más elemek kapnak hangsúlyt, de általában véve az életmű egységes abban, hogy az elemek egyenlőségének kell megszerveznie a prózai szöveget, nem pedig egy hierarchikus elrendeződésnek. Szolláth Dávid találó megfogalmazása szerint „a dolgoknak nem mélysége van, hanem sokasága”.²⁴ Mészölynél a dolgok nem evidensek, nem „olyanok”, mint amilyenek tűnnek. Ugyanakkor arról sincs szó, hogy az elbeszélői tudat a közömbös valóságra húzná rá a megszakítottságot (ebben az esetben ugyanúgy egy egyirányú, antropomorf tartalom-megjelenítésről lenne szó), hanem arról, hogy a megszakítottság és az egyenrangú elemekre támaszkodó eljárás mód válasz a létezés milyenségére, a dolgok „megszólítására”,²⁵ azok kimeríthetetlenségére, amelyek kihívást intéznek kézenfekvő keretrendszereinknek:

Meglehet: az utolsó szakadék ott van, hogy a világ nem tud olyannak látszani, amilyen; noha éppenséggel azáltal van, hogy látszik? Meglehet: a „látszani” nemcsak a mi közmegegyezésünk, hogy a világ s a dolgok olyanok, amilyenek látszanak; hanem a lét kényszere is, hogy olyan legyen, amilyen nem?²⁶

Ez nem pusztán episztemológiai álláspont, hanem ontológiai is, amennyiben a konvencionális hierarchizálások elutasítása és az egyenrangúság melletti kiállítás nem pusztán az elbeszélői tudat megismerési határainak a belátásából fakad, hanem egyben a „lét kényszere is, hogy olyan legyen, amilyen nem”. A következőkben ezt az állítást járöm körül.

Mészöly műhelynaplóit és értekező prózáját olvasva úgy tűnik, hogy Mészöly több egy nyelvkritikus vagy a megismerés lehetőségeit megkérdőjelező írónál. Egyik esszéjében azt írja, hogy „többször megjelent előttem az az ideálkép, hogy mérhetetlenül realista legyek, de ferdítéssel. Vagyis többször elképzeltem egy szinte minden pontján mimikrivel ellátott képet,

²³ Mészöly Miklós, *A tonalitás és atonalitás közérzetéről*, in: Uő, *A tágasság iskolája*, Budapest, Szépirodalmi, 1993, 44–45.

²⁴ Szolláth Dávid, *Mészöly Miklós*, Budapest, Jelenkor, 2020, 29.

²⁵ Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 44–45.

²⁶ Mészöly Miklós, *A „megállításról” és a „lefutásról”*, in: Uő, *Otthon és világ*, 331.

csak hogy az egész kép öt centit el volt fordítva. Ebben a fordításban véltem felfedezni a saját kis játékkeremet.”²⁷ Béládi Miklóssal készített interjújában hasonlóan fogalmaz:

Nagyon nehéz válaszolni, de van egy gyanúm, amit írás közben is állandóan érzek. A legnagyobb gondot, sőt, kint az okozza nekem, hogy érzem, ezek a történetek a maguk hatásfokát csak úgy tudják elérni, ha a valóságos és valóságból szedett anyaghoz egy megfelelően megbillentett látószöveget és egy olyan stiláris textúrát tudok hozzáadni, amely megmenti és irodalommmá teszi.

Béládi válasza:

Itt rögtön közbevágok, vitatkozó módon, még hozzá elég szemtelenül, mert szerintem ez a probléma nem lingvisztikai és nem grammatikai, sokkal inkább tartalmi, lényegi. Szerintem ez nem nyelvi, lingvisztikai vagy grammatikai, hanem lényegi, világképben jelentkező probléma. Tehát sokkal általánosabb. A nyelvi szint is lényeges, de amit én itt érzek, ennél több. Általánosabb, magasabb, hogy úgy mondjam. Az előbb – írói metaforával – azt mondtad, „megbillent látószög”. Mi az, hogy megbillent látószög? Nyilván világkép.²⁸

Ez a megbillent látószög, ez az öt centi fordítás nem pusztán nyelv- és megismeréskritikus álláspont tehát, hanem realista kísérlet, a valóság mibenlétéről alkotott vízió, világkép. Nem egyszerűen az ember ismeretelméleti képességeinek a tárgyalása, azoknak nyelvi meghatározottsága, hanem szélesebb értelemben vett ontológia, legalábbis annak gyökere, amennyiben a megismerés és az ábrázolás lehetőségeinek a felvázolása elválaszthatatlan a világról alkotott felfogástól. Ez a világkép pedig úgy tűnik – különféle, a *Műhelynaplóiban* kifejtett gondolatokat figyelembe véve –, nem szubsztancialista, hanem relacionális. A szubsztancia Heidegger szerint, akinek a filozófiáját különben Mészöly behatóan ismerte, olyan mibenlét, amely úgy van, hogy létezéséhez nincs szüksége semmilyen más létezőre.²⁹ Mészöly gondolkodásában hasonló szerepet tölt be az imént tárgyalt „abszolút” – az a másra nem szoruló eleve adottság, az a mélyszerkezet, amely ráadásul kitüntetett vonatkozási pontként vagy meghatározottságként szolgál. Az abszolút determináló szervezőelvként lép fel a világmindenségben, és így neki köszönhetően a többi elem működése feltárható, kategorizálható vagy előre látható. Ehhez képest a kvantumfizika korabeli fejleményeinek fényében Mészöly eltávolodik a szubsztancialista vagy determinista állásponttól: számára a világ nem befejezett

²⁷ Mészöly Miklós, *Párbeszédkísérlet*, Budapest, Kalligram, 1999, 69, idézi Urbanik Tímea, *Prózasilipek*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási, 2022, 94.

²⁸ Mészöly Miklós, *Megszerkesztett spontaneitás (Béládi Miklós beszélgetése)*, Jelenkor, 61 (2018) 1, 59–60.

²⁹ Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Budapest, Osiris, 2007, 112.

teremtés és az ember dolga nem csupán annyi, hogy leltározza a teremtés mögött meghúzódó elemi-független törvényszerűségeket. A kvantumfizika nyomán arra a belátásra jut, hogy a megismerés nem lehet ártatlan folyamat, mint ahogy azt a klasszikus fizika feltételezte, hiszen a megfigyelés megváltoztatja a megfigyelt dolgot – a megfigyelésért árat kell fizetni:

Minden megfigyelés tehát meghatározhatatlan terjedelmű belenyúlás mind a megfigyelési eszközbe, mind a megfigyelt rendszerbe, s megszakítja a megelőző jelenségek oksági kapcsolatát a következőkkel. Ez az ellenőrizhetetlen kölcsönhatás a megfigyelő és a megfigyelt rendszer között minden mérésnél ennél fogva keresztülvihetetlené teszi a jelenségeknek a klasszikus fizikában feltételezett determinista felfogását: az eleve meghatározott szabályok szerint lejátszódó játékot, miután megtörtént a néző szabad választása az egymást kizáró kísérleti berendezések között, megszakítja a kiválasztó megfigyelés, amely mint lényegileg nem automatikus történés összehasonlítható a mikrokozmoszban végbemenő teremtéssel vagy egy változással is, természetesen előre nem mondható és nem befolyásolható eredménnyel.³⁰

Amint mondja, a „mibenlét nyugodtan kihúzható a szótárból”,³¹ helyette a dolgok „milyenlétéről” kell gondolkodnunk. Tarthatatlanná válik az az álláspont, ami a világot a karteziánus szubjektum-objektum felosztásban kívánta megérteni: a szubjektumot és objektumot nem lehet véglegesen szétválasztani, azok nem egymástól független létezők, hanem kölcsönösen hatnak egymásra, milyenségüket a relationalitásuk milyensége artikulálja. Mészöly számára tehát valóban képtelenség a teljes megragadásról szóló ábránd, azonban a „kimeríthetlenség” és az indeterminizmus jelenségeinek a tudat működésén túli okokat tulajdonít: nem a tudat „elégtelensége” szüli az indeterminizmusokat, hiszen maga a létezés az, ami billeg. Hogyan ragadható meg pontosabban ez az indeterminizmus?

az elemi részecskék aktuális determináltságuk mellett potenciális akauzalitással is rendelkeznek. A teljes akauzalitás bölcseletileg képtelenség – legalább – is a szervesen anyagi világban. A fizikára alkalmazott okság elve ma már nem azt mondja, hogy azonos létezők azonos körülmények között azonos módon viselkednek – ellenkezőleg: minden létezőnek egyedi léte van, egyedileg is hatni képes.³²

Mindebből levonható az a következtetés, hogy a létezők nem egy meghatározott hierarchia megvalósulásának a sorrendjét követik, hanem egyedi hatásaik „mellérendelő

³⁰ Mészöly, *Műhelynaplók*, 142.

³¹ Mészöly Miklós, *Notesz*, in: *Uő, Érintések*, 123.

³² Mészöly, *Műhelynaplók*, 139.

kombinatorikájában”³³ létesülnek. Az indeterminizmus záloga a létezők szinguláris mivolta, vagyis az, hogy az alapként szolgáló abszolútum hiányában azok mindig egyedi módon hatnak egymásra, azonban ez nem előrelátható módon történik. A végkimenetel, noha új összefüggések, új alakzatok létrejöttével kecsegtet, meglehetősen kockázatos marad. Szingularitás alatt tehát egyedi, egyszeri létezőt értek, amely épp azért lehet szinguláris, mert nem abszolútként, hanem önmaga zártságából kilépve, másokkal egyedi viszonyban létesül. E (szinguláris) relacionalitás egyben folyamatszerű, „kalandként” vagy „kockázatként” is megfogalmazható:

De körbejárhatjuk a kérdést másképp is. Kockázatok – vajon nem így vagyok a leginkább valóságos? Gondolhatom, hogy a kockázat maga a valóság, a valóság természete? S mint ilyen, a változás lényege? Mondhatom, hogy miután a változás nem szüntethető meg: a kockázat a lehetőség öntermékenyítő újabb lehetősége? S miután a kockázat változatai kiiktathatatlanok, a valóság kénytelen szüntelenül lehetőségben egzisztálni? Ha igen – akkor az egy-hang az így értelmezett kockázat elvetése? Holott nem arról lenne inkább szó, hogy az Egy Struktúra antropomorf ábránd és egyszerűsítés, s helyette a magát mindig újraszülő nyitottságra kellene támaszkodnunk, a „magukba lehorgonyozott tények” helyett a „magukból folyton kilépőkre”? Fogalmazhatok úgy, hogy sosem a „valós valóságban” vagyunk (mint a valós számok a matematika világán belül), hanem mindig betoppanóban és máris távozóban (mintegy az imaginárius szám pozíciójában)? Mindig egy „imagináriusan valós” résben?³⁴

A fenti idézet nyomán az is megállapítható, hogy egy létezés nem egy eleve adott mélyszerkezet kifejeződése, hanem az állandó keletkezés, a szakadatlan differenciálódás folyamata. Nincs állapot; mindig az útközbeniség köztességében vagy „résében” találjuk magunkat:

Tárgyat kell választanunk. A pauszpapír alá tett mozzanatok körberajzolása megtévesztő híradás a mozzanatok közötti résről. Talán inkább a mozzanatokban meglegni a rést: valójában azokban vannak, felmérhetetlen kiterjedéssel. *Sőt, meglehet, hogy mozzanatok közötti rés nincs is, mert amit annak vélünk, az a legfontosabb mozzanat.* Felejtjük el a rés „kibúvóját”, s beszéljünk inkább a mozzanat önfeledt létezéséről, minden külső hívást, maga-felajánkozást elutasító „jelenlételen-jelenlétéről” – ahol és amiben a tárgy a legteljesebben válik tárggyá, *réstelen réssé*.³⁵ (Kiemelés tőlem – J. T.)

Értelmezésemben a „rés” nem két eleve meglévő létező közötti tagolatlan hiányként értendő, hanem éppen a kettejük közötti különbségtétel *megképződésének* eseményeként (vagy helyeként),

³³ Mészöly, *A tonalitás és atonalitás közérzetéről*, 48.

³⁴ Mészöly Miklós, *Egy-hang és hangváltás*, in: Uő, *A tágasság iskolája*, 74.

³⁵ Mészöly Miklós, *A „résről”*, in: Uő, *A tágasság iskolája*, 250.

egyedi létük kölcsönös differenciálódásának folyamataként, ahogy a betoppanásuk pillanatában máris távoznak – ha elfogadjuk, hogy a rés a voltaképpeni „legfontosabb mozzanat.” Nagyon érdekes meghatározását kapjuk így a relacionalitásnak: jelesül azt, hogy az elválasztás és a viszony nem ellentétek, hanem egymást feltételezik, egymást alkotják meg. Vagyis nem lehet a részt „betömni” vagy feloldani: ha a viszony létesülés, akkor mindig a létezők differenciálódásának a létesülése, a köztük levő különbség megképződése. Nincs a létezők közötti „rés” (mint hozzájuk képest másodlagos külsőlegesség), csak a rés van mint ezen állandó létesülés – elvégre olvashattuk, hogy „a létezés csak lehetőségben képes egzisztálni”, vagyis abban, hogy valami mindig feltartóztathatatlanul mássá válik. Ezen (állandóan létesülő) különbség miatt egy dolog nem tárhatja fel magát „teljes egészében” a megfigyelő tekintet számára, és nem is oldódik fel a mással való viszonyban, hiszen akkor már nem beszélhetnénk a dolog kimeríthetetlenségéről, a kettejük között fennálló résről. A dolog egyszerűsége és kimeríthetetlensége a „rés” megnyilvánulása – hiszen két dolog sosem lehet egyszerre *ugyanott* és egy dolog sosem marad *ugyanaz*. A „résről” című töredék fényében a létezők relacionalitása alatt Mészölynél aligha monizmust, hanem egyenrangú elemek horizontális egymásmelletiséget kell értenünk. Ebben az egymásmelletiségben minden elem szingulárisként létesül, mivel nem egy abszolútum kifejeződéseit értjük alattuk, hanem az elemek egymásmelletiségükből fakadó kölcsönös differenciálódását, határaik koartikulációját. Ugyanakkor ha a létezés a szinguláris elemek létesülése, egyetlen szingularitás sem létezhet a többi elem pluralitása nélkül. Műhelynaplóiban Mészöly ezt a dialektikát a következőképp fogalmazza meg:

számos kettőség létezik, de ha szigorúan a relációk, az értékhierarchia, az invariáns és variánsok szempontjából vetjük fel a kérdést, szintetikus perspektívában jelennek meg ezek a kettősségek: *nincs többé autonómia, és az integráció oppozíciója, mivel a két elem kölcsönösen feltételezi egymást.* Ez a helyzet olyan témák esetében is, mint amilyen a nyelvben a kód és az üzenet, a rész és a totalitás, a fonológia és fonetika, a biológiai elem és a társadalmi elem fogalompárjai – *Egy totalitás mindig rész is egyben s mindegyik rész totalitás is.*³⁶

Ha egy totalitás mindig rész is egyben, akkor szükségképpen nem független és önmagára záruló totalitásról beszélünk, hanem pluralitásról – ugyanakkor ha mindegyik rész totalitás is egyben, akkor nem egy befejezett egész alárendelt részéről vagy önzonos individuumról van szó, hanem szingularitásról. Mészöly számára azonban úgy tűnik, nem élvez elsőbbséget sem a szingularitás

³⁶ Mészöly, *Műhelynaplók*, 241..

és sem a pluralitás, nem élvez elsőbbséget sem az egyedi-egyszeri, sem a sokaság, mivel ezek feltételezik egymást, együtt fedik fel egymást, együtt jelennek meg – egymásmellettségükben tárják fel az együttlétezés terét.

Mindennek fontos következménye, hogy a létezés nem egy eleve adott időben vagy térben megy végbe, hanem maguk az elemek artikulálják a téridőt. Mészöly az relacionalitás elgondolásakor a lineáris időfelfogást az egymásmellettség szimultaneitásával ellenpontozza, és azt állítja, hogy az időbeli távolságok nem egy eleve adott időbeliségben elfoglalt koordináta pontok között bukkannak fel, hanem az időbeliség sokkal inkább a viszonyok létesüléseként, kitöltöttségeként érhető tetten:

9. Idő. Valójában nincs – csak relációk, amelyek egy állandó jelen időben pulzálnak. Általában: a lényegszerűhöz, a koncentráltához közeledőben az idő átalakul a *kitöltöttség*, a *betöltöttség* atmoszférájává. *A létezés általános jelenlétként demonstrálódik.* Általában nem így élünk – hanem kronológiában, ami prolongált hiányérzések, hiányvalóságok távlata. Itt: a *relációban jelentkező távolság*, különbség – azt hiszem – nem idődimenzióban jelentkezik. Korinthuszi kisöccsünk stb. nem időben van távol – hanem relációként van jelen.³⁷ (Kiemelések tőlem – J. T.)

A viszonyként felfogott idő tehát nem egy adott, előre meghatározott vagy előre ismert időtartam betöltése, hanem maga a betöltés, a viszonyok könnyűsége vagy nehézkedése (teresülése-létesülése) tételeződik időként. Jean-Luc Nancy³⁸ szerint sincs előtt vagy után: az idő a létesülés, „a feltűnés és eltűnés, a jelenbe jövés-menés”.³⁹ Nancy a nehézkedés fogalma alatt szintén a létezők egymás melletti együttlétezését (*partes extra partes*), az eleve adott mibenlét

³⁷ Uo., 838. Vö. „A távoli-itt, íme, a test, a lélek kiterjedése. Nincs hely a születés előtt, sem a halál után. Nincs előtt/után: az idő maga a teresedés”. Jean-Luc Nancy, *Corpus*, ford. Seregi Tamás, Budapest, Kijárat, 2013, 85.

³⁸ A két szerző egymás mellé helyezése nem magától értetődő, együttes vizsgálatuk esetében a rövid indoklás elvárható. Ha azt állítom, hogy Mészöly esetében a dolgoknak „nem mélysége, hanem sokasága van”, ugyanúgy kijelenthetem, hogy a dezintegráció és a sokaság fogalma központi szerepet tölt be a nemrég elhunyt Jean-Luc Nancy filozófiájában is. A derridai és heideggeri hagyományokkal párbeszédet folytatván, azokat néha továbbgondolva, olykor pedig bírálva Nancyt éppen az esszenciák dezintegrációjából fakadó sokaság mint egymásmellettség vagy közösség mibenléte, annak lehetősége foglalkoztatta. Alapvető elköteleződése a közösség egy alternatív szemléletmódjának ontológiai kidolgozása volt, elhatárolódva és szembehelyezkedve annak megszokott elképzeléseitől; a társadalmi viszonyok számára például az egymáshoz simuló és nyomódó testek kimeríthetetlen szövevényében az inszubsztanciálisban való osztozást, az érintkezést, nem pedig az egyének identitás alapú vagy szubsztanciális csoportosulását jelenti. Lásd pl. Jean-Luc Nancy, *Comunitatea absentă*, ford. Emilian Cioc, Kolozsvár, Idea, 2005, 58–62.

³⁹ Nancy, *Corpus*, 69–70.

megkerülését, következésképp a „tárt elhatároltság”⁴⁰ által lehetővé tett differenciálódás létesülését érti:

A nehézkedések osztják el a kiterjedést, az extenziók és intenziók szerint. A kiterjedés a nehézkedések játéka: *partes extra partes* (Descartes hibája az volt, hogy az extrát üresnek és tagolatlanak gondolta, miközben az éppen a különbségek képződésének helye, a „korporáció” helye, a nehézkedés eseménye, következésképpen a világi közös). Az érintkezés, a minden szubjektumot megelőző tapintás, ez a „súlyozás” az, aminek nincs helye semmilyen „alatt”-ban – következésképpen semmilyen „előttben” sem.⁴¹

Hangsúlyozom, hogy az egymásmelletiség olyan relacionalitás, amely nem helyezhető be egy monista keretrendszerbe – számára egy nagy közösben való feloldódás semmivel sem jobb, mint az eleve elrendeltség. Mészöly feloldódás nélküli keveredésről, behatolás nélküli átjárásról gondolkodik. Ezen álláspontját egyik esszéjében, *Az ezek és az ők szemantikája* című írásában fejtette ki bővebben. Mészöly a névmások jelentésmezejét értelmezve első mozzanatként azt leplezi le, hogy a *mi* névmás egyfajta „megsokszorozott én-t” jelent, ahol a többes szám első személy képviseli az első szám első személyt. Vagyis feltételez a *mi*-t alkotó tagok között egy közös tulajdonságot, szubsztanciát, identitást, ami ugyanakkor csak akkor képződhet meg, ha kirekeszti magából az *ezeket*, az *őket* („az ezek az *ők*, akik nem mi vagyunk”). Továbbá, Mészöly szerint ez a kirekesztés csak akkor mehet végbe, hogy ha „hatályon kívül helyez egy objektív *mi*-t”, a nemcsak az ugyanolyannal, hanem a másikkal való együttlétezés póre tényét. Az így megalkotott *mi* szemantikáját a hatalmi manipuláció működésének tulajdonítja, az általuk végigheztelt kodifikációs művelet sikerének, ami már nem éri tetten a másikkal való együttlétezés milyenségét: „Utóbbi pedig már nem is rítus lenne, személyragos rend (amit az én, te, ő, mi, ti, ők jelölnek, s egyúttal hierarchizálnak is), hanem személyrag nélküli felismerése és megjelölhetősége a másiknak.”⁴² Mészöly tehát egy másfajta viszonyt, egy rítusnélküliséget keres annak érdekében, hogy a másikkal „egyszerre, együtt mesélődjünk el”. Mészöly azt a mellérendelést tartja kívánatosnak, ami nem hierarchizál, de nem is bukik vissza egy amorf egységbe, elvégre mindkét esetben vagy „ráfogásról” vagy „az én fegyverletételéről” lenne szó,

⁴⁰ Ez mészölyi fogalom: „Hogy mennyire látszatönállóság a magány, korunk neurózisai mutatják. S szinte nem is birkózunk mással, mint a *tárt elhatároltság* szellemi-lelki megteremtésével, a társág és elhatároltság olyan összehangolásával, ami optimális közösségi harmóniát teremt.” Mészöly Miklós, *A tágasság iskolája*, in: Uő, *A tágasság iskolája*, 14.

⁴¹ Nancy, *Corpus*, 69–70.

⁴² Mészöly Miklós, *Az „ezek” és az „ők” szemantikája*, in: Uő, *A pille magánya*, 81.

két olyan lehetőségről, amelyet mindenképp kerülni akart. Célja úgy beszélni az objektív *mi*-ről, hogy közbe ne adjuk fel az *én*-t, a többes szám első személy ne képviselje maradéktalanul az egyes szám első személyt. Senki se beszéljen az *én* nevemben. Van az *én*-nek, az elemeknek egy egyszerűsége, egy „ontológiai magánya”,⁴³ amelyen Mészöly nem az elemek egymástól teljesen független, végleges izoláltságát érti, hanem az *én* és az *ők* egymást konstituáló, de egyszersmint egymástól elválasztott kettős viszonyát tárja fel, kijelentvén, hogy „az én akkor sincs egyedül, ha egyedül van; és akkor is egyedül van, ha nincs egyedül”.⁴⁴ Jean-Luc Nancy szerint ahogy az önmagában zárt létező csupán a saját zártságával lenne azonos és „abszolút létezőként” voltaképpen ellentmondásos lenne a megléte, úgy a másikba vagy a „közösségbe” való teljes önmegfeledkezés is valójában csak egy abszolút vagy egy önelégséges mivoltnak egy másfajta kifejeződése. Nancy szerint az abszolút vagy az önelégséges mivolt gondolata már csak azért is ellentmondásos, mert az abszolút logikája megszegi magának az abszolútnak az elvét. Ebben az esetben, ha izolált egyénről beszélünk, akkor annak az izolált egyénnek kellene lennie egyedül egyedül, ami így a saját előfeltételezését tagadná meg, hisz viszonyba helyezi azt, amiről a viszony nélküliséget állítja. De mint láthattuk, az „én akkor sincs egyedül, ha egyedül van, és akkor is egyedül van, ha nincs egyedül”. Az így megsejthető valóságfelfogás a mellérendeléssel kívánja meghaladni az én-ők, a rész-egész, a partikularitás-totalitás szembeállítását, amivel egyszersmint az egymásmelletiség ontologikus elgondolásának is teret enged. Az elemek nem abszolút módon függetlenek és nem is oldódnak fel egy nagy monista viszonylagosságban, hanem egymásmelletiségükben ismerhetőek fel, következésképp egymásnak kitettek a maguk végességében és tárt elhatároltságában.

Ha azonban leszámoltunk az abszolúttal, a struktúrákat és hierarchiákat a helyükön tartó Végső Princípiummal, utóvégre az „integrált” identitással, akkor a megjelenített létezőkben a közös nem valami közösen osztott esszencia vagy az őket alátámasztó és éltető fundamentum, hanem éppenséggel az esszenciahiányuk, a nem-identitásuk: ebben alkotnak „közösséget”, ebben osztoznak, ebben élvezik az egyenrangúságukat. Az egyenrangúsítás Mészölynél tehát nem azt jelenti, hogy ugyanúgy létezik vagy ugyanannyit „ér” számára minden létező, hanem hogy az elemek előzetes szubsztanciahiánya univerzális, és ebben dologban egyenrangúak. A viszony, az egymásmelletiség, nem más, mint az, ami az abszolút immanencia autarkiját felbontja. Nincs

⁴³ Mészöly Miklós, *A „természetes jelentkezés” térképe*, in: Uő, *A tágasság iskolája*, 191.

⁴⁴ Mészöly, *Az „ezek” és az „ők” szemantikája*, 83.

szubsztancia, csak sokaság. Nincs egyén, csak szingularitás – ez az ember, ez az állat, ez a hang, ez a test. De amint láthattuk, nem élvez előnyt sem a sokaság, sem a szingularitás: az együttlétezésük és együtt való megjelenésük egyben a létük felbukkanása. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lenne a műveiben struktúra, hanem azt, hogy bármiféle struktúra is van, az az elemek előzetes hierarchiája hiányának a talaján áll.⁴⁵ Mészöly felszakítja a szubsztanciákat, a lét maga pedig így egymásmelletiséget jelent, egy nem-abszolút viszonyt, mivel a lét maga nem-abszolút, hanem ko-egzisztencia.⁴⁶

Ha megállapítottuk, hogy a lét mögött nem húzódik meg semminemű mélyszerkezet vagy eleve adott lényegiség, akkor a figyelmünk a dolgok „éppen-most-magát teremtő” konkrétságára összpontosul, a *tettenérésre*, melynek megragadására alkalmas a kritika által jól körüljárt sűrítés és a már többször említett mellérendelés poétikai eljárása. A *valóság tettenérése* című esszében Mészöly pedig ezek alapján egy új „programot” vázol fel, egy új objektivitását, amely helyettesíti az alárendelő és totalizáló realizmus módszereit: lemond arról, hogy a megjelenített elemek rendjének eleve adottságot tulajdonítson, de még arról is, hogy mellérendelést megelőző magánvalóságot:

Ennek a tárgyilagosságnak az a hite, hogy olyasmit segít megmutatkozni, ami egyedül a működés tettenéréssel lesz azzá, ami *sem a tettenértben, sem a tettenérőben nem volt meg azelőtt*. Vagyis lemond a „magánvaló” ostromlásáról, s gyakorlatilag a feltételezéséről is. Helyette a szembesítésben és szembesülésben, a találkozások egymást követő szituációiban ragadja meg, rögzíti és hiszi el a valóságot [...] A sikerültség mértéke pedig *az a megosztható közérzeti hitelesség*, ami jogosulttá tesz arra, hogy a műben összetévesszük magunkat a világgal – és viszont.⁴⁷

Mészöly nem pusztán kritizál egy már meglévő realizmus-fogalmat, hanem létre is hoz egy újat. Ennek az „objektivitás”-nak a kulcsszavai pedig a konkrét ábrázolás, az „alkalmi abszolút”, a „bizonytalansági együtttható”, az útközbeniség, az átmenet, de mindenekelőtt a „közérzet” és a „valóság tettenérése”: nem egy kézenfekvő valóság utánzása, hanem valami befejezetlenről szóló alkalmi híradás poétikája – valami olyannak a megfogalmazása, ami utóvégre megfogalmazhatatlan és kimeríthetetlen, mivel nem befejezett, pozitív értelemben „nem tudható,

⁴⁵ Bagi Zsolt, *Már megint a realizmusról van szó*, Helikon, 62 (2022) 2, 258.

⁴⁶ Jean-Luc Nancy, *Essere Singolare Plurale*, ford. Davide Tarizzo / Graziella Durante, Róma, Einaudi, 2001.

⁴⁷ Mészöly Miklós, *A tonalitás és atonalitás közérzetéről*, 54–55.

csak a közérzetünkkel birtokolható”.⁴⁸ Vásári Melinda doktori disszertációjában felhívja az olvasó figyelmét Juhász Erzsébet *A tágasság iskolájáról* írott kritikájára, ahol Juhász egyenesen a közérzetet teszi meg írása vezérfonalává, mivel azt tekinti a kötet központi problémájának is:

A konkrét tárgy Mészölynél végső soron csak ürügy, eszköz, hasonlat, hogy megnevezhetővé váljék a létezés-történet-átélés mézőlyien „melléknevesített” élménye, ahogy ő nevezi: a közérzet. A közérzet ebben a szóhasználatban: „legátélhetőbben realisztikus visszajelentésünk” a létről, a világról. Egy-egy esszé konkrét tárgya, témája tehát eszköz a közérzetnek mint „egy gondolatnak” a „körüljárására”, ürügy, hogy folyamatosan újra- (és át is!) fogalmazódhasson, ami véglegesen megfogalmazhatatlan.”⁴⁹

Mi tehát ez a közérzet? Érezhető, hogy ezzel a fogalommal Mészöly olyan objektivitás felé akarja terelni a diskurzust, amely már nem a „klasszikus realista” ábrázolási eljárások foglya. A közérzet az újfajta objektivitásnak a határfeltétele, ami nélkül az „alkalmi-abszolút” pillanatnyi megradása meghiusúlna:

[A]z atmoszféra az az aura, az a „bizonytalansági együttható”, ami nélkül az objektív és konkrét is gyanús. Organikus szintézis, ellentétben mindenfajta elemzés tárgyias szintézisével. Az élő és működő részek varázslata.⁵⁰

Ennek következtében a próza szerepe azon előzetes hiány felmutatása, amely egyben a létesülés feltétele is. Ebben a tekintetben a próza egy megismerési forma, rámutatás arra, hogy a valóság átélése mindig egy fikcionalizált pillanatnyiság, egy elkerülhetetlen leegyszerűsítés, ami dacára annak, hogy nem képes kimeríteni a valóságot annak állandó létesülésében, mégis az egyetlen esélyünk az, hogy legalább ebben a fikcionális közvetítésben átélhetővé tegyük saját magunk (és egymás) számára a létezést.

Ilyen körülmények között csak olyasmire tudunk rámutatni, ami már ugyanazon a módon soha nincs? Rámutatásunkkal mindig a „nincs” helyét tesszük érzékelhető fészkévé az éppen lehetőknek? A „voltnak” így adunk dinamikusan jelen idejű értéket? És fordítva: a „vannak” múlt idejű értéket, amivel egyúttal előre is intünk: az éppen leendőbe?⁵¹

A közérzet az egyenrangú szinguláris-plurális elemek létesülésének kimeríthetlenségéről szóló szubjektív híradás, ahol már nem kanti értelemben felfogott megismerés transzcendentális

⁴⁸ Mészöly Miklós, *A mesterségről*, in Uő: *A pille magánya*, 150.

⁴⁹ Vásári Melinda, *Hangzó tér. Az érzékiség dimenziói Mészöly, Nádas és Ottlik műveiben*, Budapest, Kijarat, 2019, 46.

⁵⁰ Mészöly, *A mesterségről*, 149.

⁵¹ Mészöly Miklós, *Egy-hang és hangváltás*, 75.

feltételeinek a problematikájával találkozunk, hanem a szubjektum és objektum mellérendelésből fakadó koartikulációjával, a mélység helyetti pluralitással. Amint írja

a tárgyi elemek egyik sajátossága, hogy hozzásegítenek az önmagán túlmutatóhoz. A kimeríthetlenséget teszik átélhetőbbé olyan értelemben, hogy egy számszerű felismerés számszerű követhetlenségével állítanak szembe. Vagyis hogy elvileg *minden együtt van* (vagy lesz), ha másképp nem, a bármikor megvalósítható alternatívák és variációk formájában.⁵²

Így Mészöly esetében valóban értelmetlen „Létről” mint olyanról beszélni, ami megelőzné vagy fölötte áll a konkrét létezőknek. Az számára *ál-ontológia*, a lét kalandjának vulgáris leegyszerűsítése. Az objektivitást megközelíteni ehelyett a differenciálódások, a koartikulálódó létesülések köz-érzetének közvetítését jelenti – egyszersmint tudván, hogy az nem a dolgok végleges konstellációja, hanem „alkalmi-abszolút” együttállásuk pillanatnyiséga, ami továbbra is elválaszthatatlan a „másképp is lehetne” potencialitásától: „Vagy túlmutató egyszerűséggel: a lét pontosan az, ami csak *lehetőségben* tud egzisztálni és éppen ez eredményezi azt, hogy folyamatosan megállítás és lefutás, illúzió és valóság, folyamatosan prolongált fikció és bekövetkezés.”⁵³ A közérzet fogalmában természetesen meghúzódik a „köz” mozzanata is: olvasatomban Mészöly azzal, hogy felszakítja a konvenciót és a szubsztancialitást, utat nyit arra, hogy „Lét” helyett együttlétezés ábrázolásáról kezdjünk el gondolkodni. Amint írja egyik szövegében:

Pontosabban: ha azelőtt a végest zártabbnak éltük meg magunkban, és antropomorf-autocentrikus módon ahhoz „szűkítettük” a végtelent – ma inkább arra hajlunk, hogy (lehetőségeinkre rádöbbenve) „felduzzasszuk” magunkban, és így keressünk a végtelennel egy folyton ismétlődő, legalább alkalmi-egyenrangú találkozást. Másrészt – amennyire lehet – igyekszünk mindezt függetleníteni az antropomorf-autocentrikus vonzásoktól. Amiről szó van tehát, az nem vállalt alárendeltség többé, hanem olyan távlat, ami a mellérendeltség közérzetébe ágyazódik.⁵⁴

Eva Haldimannhoz írt egyik első levelében Paul Gascar regényéről áradozván azt írja, hogy „[a]mi Gascart illeti (még csak belenéztem; a Lovakat olvastam) – igaza van; nagyon közelről érintettek a víziói, s az érzékenysége, amivel a tárgyak s az állatok »egzisztenciáját« az »emberivel« párhuzamosítani tudja. Erősen hiszem magam is, hogy még a köveket, a bogarakat is a »személyességükben« kell értenünk (vagy megpróbálnunk érteni), ha a szokványosnál többet

⁵² Mészöly Miklós, *Tárgy és atmoszféra*, in Uő: *A pille magánya*, 87.

⁵³ Mészöly, *A „megállításról” és a „lefutásról”*, 131.

⁵⁴ Mészöly, *A tonalitás és atonalitás közérzetéről*, 49.

akaruk megtudni magunkról.”⁵⁵ Mészöly munkásságában a nonhumánnal való viszony, bár nem mai fogalmakkal és szókinccsel ragadja meg őket, központi szerepet játszik: ha nem is képezi minden művének témáját, a tárgyat mindenképp, amennyiben az emberközpontú szubjektum és világ megismerése helyett egy inzultáló együttlétezés megismerésére vállalkozik.

4. A kitettség ökológiája

A továbbiakban egy olyan öko-filozófiai keretrendszert próbálok körvonalazni, amely egyrészt a fentebb tárgyalt mészölyi alapvetésekből következhet, másrészt kapcsolódik az olyan öko-filozófiai vagy azzal rokonítható gondolatokhoz, mint amilyenek például Jean-Luc Nancy és Jacques Derrida érintkezéséről alkotott elméletei.

Az életműben fellelhető mellérendeléses és megszakításos prózapoétikai jelleg következtében nem tartom indokoltnak, hogy az összefonódás vagy esetleg az egyesülés fogalmaival beszéljünk a mészölyi természetszemléletről, mivel ezek nem vesznek tudomást a létezők közötti distanciáról, arról a résről, amely még a legintimebb érintkezésben is feloldhatatlan. Tetten érhető mindez a mészölyi világszemléletben, de az írásain elvégzett utómunkálatokban egyaránt, ahogy Nádas Péter is hangsúlyozza:

A húzásokkal valójában hiányokat támaszt, szakadékot nyit a mondatok között. Olykor szavak között. Egyszerre több igeidővel dolgozik, többféle elbeszélői térben több elbeszélői pozíciót futtat egymás mellett, miközben feltételes módokkal alaposan elbizonytalanítja az egyes elbeszélő szájakat. Egymással relativizálja különböző tárgyait. A közöttük lévő távolság néma egzisztenciáját emeli ki így a térből, egyidejűséget teremt a különböző történeti idők között.⁵⁶

A megszakításos mellérendelés, a „természetes jelentkezés” ennek fényében történő felmérése prózapoétika szempontból egyrészt merev elválasztást, de végtelen összefonódást egyaránt megkérdőjelező természetfelfogásként is érthető: az egymásmelletiség egymásnak való kitettségének az elfogadásaként. Azt gondolom, hogy Mészöly esetében olyan természetfelfogásról beszélhetünk, amely az ontológiai határokat és a kölcsönösséget *egyenként elismeri*, ezek belátására készíti, elvégre a határ nem az, ahol valami véget ér, hanem az, ahol valaminek a léte kezdetét veszi. Kell lennie távolságnak és asszimetriának, az artikulációt segítő nehézkedésnek, mivel anélkül egyrészt változás sem képzelhető el, másrészt az erőszakról vagy a

⁵⁵ Mészöly Miklós levele Eva Haldimannhoz, 1964, Petőfi Irodalmi Múzeum, Mészöly-hagyaték.

⁵⁶ Nádas Péter, *Antiromantikus, szuperszemélyes, éntelen, antinacionalista patrióta*, Élet és Irodalom, 45 (2001) 3, idézi Bagi, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, 49.

biodiverzitás pusztulásáról sem tudnánk semmit sem állítani. Mészöly világképében nem a létezők közötti szakadékokkal (antropocentrizmus) vagy azokat feloldani kívánó síkokkal (poszthumanizmus) találkozunk, hanem mindig szinguláris létezők létesülésével.

Az érintkezésként felfogott találkozás megfogalmazására a Derridáé volt az egyik legismertebb kísérlet, aki ezt a problematikát az állat kérdéskörével kötötte össze. Ez az én Mészöly-olvasatom számára is fontos támpont. Amikor Derrida az érintkezésről vagy az érintkezés filozófiájáról beszél, akkor azt tűzi ki céljául, hogy ne csak annak emberi vonatkozásairól számoljon be, hanem hogy úgy beszéljen az érintkezésről, hogy az az állatra is vonatkoztatható legyen. Derrida *haptocentrikusnak* nevezi azt a gondolkodást, amely az emberi kezet privilegizálja a többi létező érintkezéséhez képest, hiszen ez az előjog állítása szerint egy jól ismert erőszakos következményt von maga után: az állat kizárását az együttlétezésből, a nem-létbe való kiutasítását. Az érintkezés az a határmezsgye, amely összeköti és egyszerre elválasztja az *ént* a *nem-éntől*. Derrida szerint az ember és az állat közötti érintkezés maga a találkozásuk feltétele, még hozzá éppen azért, mert a találkozás nem alakul át feloldódással jellemezhető viszonyvá. Válasszuk el az érintkezést a közvetlenségtől, figyelmeztet Derrida. Llored értelmezésében

az érintkezés kérdéséhez fűződő viszonyunk közvetlensége hajlamos arra, hogy az érintkezést olyan problémává tegye, amely egy természetes testet feltételez, amely kénytelen biológiai vagy zoológiai törvényeknek engedelmeskedni. Ahhoz, hogy az érintkezés érintkezés legyen, léteznie kell valaminek, ami érinthetetlen [...]. Ezért a tapintás az a paradox érzék, amely egyszerre nyitott és zárt a másik felé: az érintkezés csak abból a lehetőségből él, hogy nem muszáj megérintenie a másikat [...]. Vagyis soha nem arról van szó, hogy két test eleve adott tér-időben találkozik egymással, hanem a találkozásuk tér-időbeli megvalósulása az érintkezésen keresztül jön létre.⁵⁷

Ahhoz, hogy nyitottság lehessen, kell lennie valami zártnak, érintkeznünk kell a zártsággal. A zárttal érintkezni már önmagában is kitarulkozást vagy tárt elhatároltságot jelent. Talán nincs is más nyitottság, csak az, amely érintkezéssel jön létre. Az érintkezés éppen azoknak a határfelületeknek a letéteményese, a különbségtétel megképződése, amelyen keresztül viszony létesülhet (azaz nem fúzióalapú). Derrida felfogásában az érintkezések szintúgy nem egy eleve adott abszolút tér-időben mennek végbe, hanem az érintkezés vagy találkozás az, ami a viszonyok és szingularitások tér-idejét artikulálja – az érintés az a „rés”, ami összeköt. A

⁵⁷ Patrick Llored, *A Philosophy of Touching Between the Human and the Animal. The Animal Ethics of Jacques Derrida*, in: *A Companion to Derrida*, szerk. Zeynep Direk / Leonard Lawlor, Oxford, Wiley Blackwell, 2014, 516.

mészölyi világkép hasonlóképpen nem magánvaló tárgyakat, de nem is a létezők szakadatlan összefonódását hangoztatja, hanem valami szerényebbet, rá jellemző módon aszketikusabbat: létezni annyit jelent, mint egymásmelletiségben és szinguláris kontaktusok sorozatában lenni a többi létező sokaságával. Egyik egyenrangú szingularitástól a másikig egymásmelletiség van és egymásmelleti elemek találkozása, de nincs az elemek elhatároltságát feloldó folytonosság. Ellenben van közelség, de csak annyiban, amennyiben e közelség egyben létesít egy távolságot, egy differenciálódást vagy „rést”, aminek a nyomán valóságossá és átélhetővé válik az adott téridő közérzete. Minden létező érintkezik minden létezővel, de az érintkezés törvénye az elválasztásé – másképp nem a találkozások komplex és együttes folyamata során végbemenő létesülésről beszélnénk. Az hierarchikus szemléletet felváltja a mellérendelt elemek együttes találkozása, létesülése és „együtműködése”.

Jean-Luc Nancy a *Corpus*ban a világot a nem a magánvaló dolgok, és nem is az összefonódás világának tekinti, hanem az érintkezésként felfogott relationalitás, a találkozásokból fakadó közös artikuláció világának. Nancy szerint a világ a

[a] szembenállás világa. A találkozás világa. Egy hatalmas, végeérhetetlen találkozásé: minden egyes test, minden egyes testté emelkedő massa hatalmas, vagyis mérhetetlen, a végtelenségig bejárható, tapogatható, méricskélhető, vizsgálható, engedhetjük összeállni, szétoszlani, kifolyni a kezünk közül, nehézkedni, fennmaradni, ellenállni, hogy állja a tekintetünket, hogy elviselje a létezés súlyát, a tekintet súlyát⁵⁸ [...]. A testek világa a nem-áthatolhatatlan világ, az a világ, amely nincs eleve alárendelve a tér tömörségének (ami csak kitöltés, legalábbis virtuálisan), hanem amelyben először a testek artikulálják a teret.⁵⁹

A testfogalom használata nyomán azonban nem arra kell gondolni, hogy minden létező valamilyen tekintetben voltaképpen élő vagy organikus lenne, hanem arra az univerzális önkitettségre, amely minden létezőt jellemez, amelynek hála egyáltalán felbukkanhatnak az együttlétezés világában. Bartók Imre könyvismertetőjében kiemeli, hogy Nancy nem különösebben törődik a pontos szóhasználat fogalmi-nyelvi dimenzióival, ellenben lépten-nyomon tettenérhető az erről való reflexió, kétely: „Talán a *test* a par excellence használhatatlan szó. Talán minden nyelvben csak egy *túlzás*”.⁶⁰ Ugyanakkor „ennél is fontosabb, hogy a testről való beszéd deficiensei magában a testben, annak létmódjában és működésében vannak

⁵⁸ Nancy, *Corpus*, 25.

⁵⁹ *Uo.*, 23.

⁶⁰ *Uo.*, 18.

lehorgonyozva.”⁶¹ Abban, hogy mindig a damaszkuszi úton vagyunk. Mészöly írásművészetében az eleve adott lényeg helyében a másokkal való találkozások során történő alkalmi létesülések irodalmi megjelenítése található: „A művészet a kapcsolatok révülete és békéje. Vagy a lázadás öntudata. Sosem *Ding an sich* megnevezés, mindig útközbeniség.”⁶²

A kitettség ökológiáját nevezhetnénk akár az egymásmelletiség ökológiájának is. Azt gondolom, noha Mészöly nem hozott létre rendszerszintű filozófiát, bizonyos gondolatalakzatok és témák markánsan jelen vannak és foglalkoztatták a „teoretikus” Mészölyt. Ezek pedig: a viszony nem egy eleve adott téridőben létrejövő kapcsolat az elemek között, hanem a viszony az, ami létrehozza a téridőt, a viszony az, ami differenciálja a szinguláris létezőket. Ez azonban nem egy olyan viszonyfogalom, amelyben az így létesített létezők megtestesült valóságossága másodrendű lenne, vagyis Mészöly nem létesít alá-fölerendeltséget a reláció és a *relata* fogalma között. Viszony csak különbség és egyszerűség által létezhet, a viszonyban álló elemek differenciálódásában: behatolás nélküli átjárás, feloldódás nélküli keveredés, *partes extra partes*, magyarul: egymásmelletiség. Az egymásmelletiség az egymással találkozó dolgok kalandszerű differenciálódásaként felfogott folyamatszerűségét jelenti.

5. Esettanulmány: *Négy zöld levél Kisorosziból*

Mészöly leghatározottabban a *Négy zöld levél Kisorosziból* című esszéjében⁶³ fejti ki a zöld filozófiával és mozgalommal közösséget vállaló álláspontját. Ahogy Mészölynek a korábban tárgyalt mellérendeléses prózapoétikájáról, úgy e szöveg szerkezetéről is elmondható, hogy a négy levél inkább a maga egymásmelletiségében működik, a jelentés terei inkább egymás mellett és egymás fényében tárulnak fel. Ebben a tekintetben a forma tökéletesen illeszkedik úgy a levelekben foglalt tartalomhoz, mint a dolgozat során feltárt és elemzett, a Mészöly életművében fellelhető filozófiai szemléletmódhoz és ontológiai lehorgonyozottságú poétikához. Elemzésemben a négy levelet felbukkanásuk sorrendjében tárgyalom, Mészöly állításait pedig a korábban elmondottak fényében (és olykor azokat nyomatékositva) elemzem. Mészöly arra tesz kísérletet, hogy a természetet kizsákmányoló társadalmi berendezkedés és az azt igazoló pragmatista szemléletmóddal szemben zöld ellenajánlatot fogalmazzon meg, de nem feltétlenül politikai programot vázol fel. Nem kész eredménnyel szolgál, hanem inkább bírálattal illet és munkára

⁶¹ Bartók Imre, *Ezernyi Ektópia*, Tiszatáj, 68 (2014) 11, 115–116.

⁶² Mészöly, *A tonalitás és atonalitás közérzetéről*, 25.

⁶³ A továbbiakban a szövegben megadott oldalszámok a 7. jegyzetben megadott kiadásra vonatkoznak.

hív. Az írás visszatérő motívuma, hogy számára ez a munka nem egy gyors vagy rögtönzött szolúció kétségbeesett alkalmazása – amivel a természetet eltárgyasító logikából még nem lépünk ki –, hanem egy „szelíd forradalom”, amely bevezeti és a távlati gondolkodást szorgalmazza a rövidtávú kompenzációk és ideiglenes megoldások helyett. A rövidtávú megoldásokat épp azért ellenzi, mert azok nem teszik lehetővé a más lehetőségek elérkezését és kibontakozását, hiszen ezek a kapkodásukban kizárják a bizonytalanság és az átalakulás lehetőségének hosszas és nehézkes folyamatát, ami épp a fennálló rend elavultságát leplezné le. A szöveg egyik hangsúlyos pontja, hogy nem tekinti diktátumnak sem a natúrát, sem a civilizációt vagy a technológiát, és noha tisztában van például a technológiának a kizsákmányolásban és uniformizálásban játszott szerepével, számára mindkettő az egymásmelletiség pluralitásában feltörő szabadság, az egyneműséggel szembeni ellenállás. Mészöly ebben a „megszüntette megőrző” beszédmódban olyan fogalmisághoz nyúl, amely a természet és az ember közötti választóvonalat nem eleve adottként, hanem az egymásnak való kitettségben közösen artikulálódó határként fogalmazza meg. A határok megállapítása és tiszteletben tartása az ökológia számára is kiemelt fontosságú, ahol a határ nem csak tiltásként vagy valaminek a végeként tételeződik, hanem a kapcsolatbalépés felületeként, a szabadság kibontakozásának tereként.

Az első levél kiindulópontja meglehetősen szerény, első látásra nem tűnik nagy horderejű állításnak: „Mióta ember az ember, eleve elrendelten dialógusban van a természettel” (477). Érdekes ugyanakkor megvizsgálni, milyen előfeltételezéseket rejt és milyen következményeket von maga után ez a kijelentés. Nem árul el kevesebbet, mint hogy (1) nem független „önértékként” tételezi a természetet, minek következtében elhibázottként tűnnek fel a természetet magánvalóságában megóvni kívánó szemléletek, és hogy (2) a természetet nem olyan egészként tételezi, amelynek az ember is pusztán része (noha nyilván az is), hanem olyanként, amely az embert és a nonhumánt két olyan egymásmellé rendelt, egyenlő félként kezeli, amelyek kölcsönösen megalkotják egymást anélkül, hogy az ember válna teljesen természetivé vagy a természet teljesen emberivé. Láttuk, Nancy hasonlóképpen dialógusként, mintsem környezetként vagy szubsztanciaként próbálja a természet milyenlétét megragadni. Következik ez abból az álláspontból, mely szerint a világ nem lényeg vagy szubsztancia, hanem folyamat és a szinguláris létezők egymásmelletisége a maguk sokaságában. Az emberi lény a nonhumánhoz hasonló módon ki van téve a natúrának, dialógust folytat vele. Nancy (és az ál-ontológiákat

következetesen leleplező Mészöly) számára a természet így nem valami, a létezők fölött lebegő teljesség vagy azok alatt meghúzódó és őket meghatározó mélyszerkezet, hanem a létezők sokasága teszi ki (*exposes*) magát a természetet. Ami emberi specifikum, az az, hogy az ember egyaránt képes felfedni, de elrejteni is ezt az eredendő sokaságot azáltal, hogy „önállósodni” próbál. Ebben foglalható össze a különbözősége, és ebből az egocentrikus különbözőségből fakadnak a veszélyek. Amint később olvassuk, „különböznünk kell, hogy emberinek érezhessük magunkat. Ám a keresztút is ez, ahonnét a zsákutcáink kiindulnak. Bábelt azért építünk, mert a természet nem épít Bábelt; vagy ha megkísérli, időben tesz róla – látván a szigorú kifejeletet –, hogy a határok nyilvánvalóvá váljanak” (478). Babel tornyán pedig érthető az emberi különbözőséget sokszor kísérő felsőbbrendűségi hübrisz, és az ebből fakadó elmosódó határok ökológiai katasztrófája. Az egymásmelletiség a tárt elhatároltságnak, egyszersmint maguknak a határoknak az ontológiai meglétét hivatott felmutatni. E határok tehát Mészöly számára annak a létezési módnak a zálogaiként tűnnek fel, amely szerint nem létezőnk abszolút módon, egymástól teljes mértékben függetlenül, ahogy mással végérvényesen és megkülönböztethetetlenül összeolvadva sem, hiszen mindkét esetben az ökológia föladásával, vagy legalábbis annak „divatos manipulációjával” szembesülnénk.

Egyelőre azt látjuk, hogy a zöld filozófia Mészöly számára inkább a „tárt elhatároltság” gyakorlata és tetten érése, mintsem pusztán környezetvédelem. Ha az élet „iskolás egyszerűséggel nem egyéb, mint a terjeszkedés és önértékesítés vaskövetkezetes korlátozottsága” (477), akkor az emberi tevékenység bűne voltaképpen az, hogy nem enged teret (következésképp: létezés) a nonhumánnak. Az emberközpontú erőszak Mészöly számára a nonhumán létezés terének, a nonhumán tér létezésének a fölszámolása,⁶⁴ a nem-emberinek való kitettségünkön osztozás megtagadása. Saját határaink végtelen vagy abszolút kiterjesztése pusztán helyzetkényszer okozta kompenzáció, és ezen kívül épp azért képtelenség abszolútumként tételezni az embert, amiért Nancy filozófiájában is az abszolút elve vagy gondolata már előfeltételezéseiben is ellentmondásos. Ez az illúzió permanens kompenzációra ítéli az embert, és bármit, ami kibillentene bennünket ebből a tévelygésből. És amivel az emberközpontú gondolkodásunk nem

⁶⁴ A nonhumán szinguláris létezőkkel szembeni felelősségünk Nancy szerint az, hogy úgy lakjuk be a világot, hogy a világ valóban világot képezhessen: a létezők eleve adott alap nélküli, nem totalizálható sokaságát, amelyek egymással és egymás ellenében együtt artikulálják magukat. Ez annyiban támaszt velünk szemben követelményeket, amennyiben felfedjük a szingularitások kitettségét. Az, hogy ily módon exponálók vagyunk, nem ad nekünk hatalmat a világot alkotó létezők pluralitása fölött, de felelőssé tesz minket azért, hogy hogyan viszonyulunk ehhez a pluralitáshoz nemcsak a gyakorlat, hanem a gondolkodás és a diskurzus szintjén is. Marie-Eve Morin, *An Ontology for Our Times*, Angelaki, 26 (2021) 3–4, 149.

tud megbírkózni, azt „modernül egy Fekete Lyukba söpörjük” (479). A kifejezés találó. Nancy szerint a fekete lyuk

a külsőlegesség teljes hiányát jelenti, a kiterjedés mentességet az önmagába húzódás formájában, nem az áthatolhatatlant, hanem annak többletét, az áthatolhatatlanba gabalyodott áthatolhatatlant, a végtelen intussusceptiót, az önmagát elnyelő *sajátot*, egészen üres középpontjáig – tulajdonképpen még középpontjánál is mélyebbre, minden teresedés nyománál is tovább (ahol már a „középpont” is visszahúzódik) egy olyan szakadékba, ahol a lyuk önmagát is elnyeli.⁶⁵

A dolgot önmaga és mások felé felé feltáró rés nélkül nincs tér a dolgok között, nincs mozgás vagy viszony, csak egy fekete lyuk. Mészöly mind a természet, mind az ember szubsztanciális megfogalmazását vélhetően azoknak totalitárius konnotációi miatt elkerüli, ehelyett egy dinamikus, nem pedig eleve adottságon vagy végtelenített „állandóságon” alapuló természetszemléletet próbál kidolgozni.⁶⁶ Amennyiben a természet emlékeztet a határok vagy a külsőlegesség (és ezzel párhuzamosan: az összekapcsoltság) meglétére, egyben arra is emlékeztet, hogy „a végtelen-határtalannak is megvan a maga regionális definíciója; amihez épp azért tartja magát, hogy rendezett ön-többszörözésben, sorjázásban legyen az, ami. A galaktika csak többes-számban létezik, noha mindegyik regionális egyetlen” (478). Noha Mészöly a galaktikáról beszél, utána azt mondja egy mondattal később, hogy ugyanez érvényes a Földre is. Nem látom akadályát, hogy ezt a megállapítást egyéb létezőkre is kiterjesszük. Egy kavics, egy sejt, egy közösség, egy könyv, még egy gondolat is – mindezek materiális végességek és nem pedig abszolút egységek, tudtuk meg Nancy filozófiájából. Bármely azonosítható „egyetlen” – és bizony vannak „azonosítható egyetlenek”: ez a kavics, ez a közösség, ez a gondolat, ez a galaxis, ez a Föld – nem pusztán az „egyetlennek számítás” formális folyamata révén konstituálódik „egyetlen”-ként, hanem inkább belső események és külső kapcsolatok sokasága révén konstituálja magát akként, ami saját, felismerhető milyenlétét adja. A „végtelen regionális meghatározása” rácáfol a végtelenre mint olyanra abban az értelemben, hogy valami végtelenül, kezdet vagy vég nélkül tudna folytatódni, létezni; inkább nincs rendes kezdete vagy vége; egyetlen ponton sem lehet igazán teljes vagy befejezett. A végesség tehát maga lesz az valódi végtelen, amennyiben végesnek lenni annyit tesz, hogy soha nem szűnünk meg „megérkezni” a

⁶⁵ Nancy, *Corpus*, 55.

⁶⁶ „A függöny széle fennakadt egyetlen alig látható pókháló-szálon. Elképesztően nincs arányban egymással a súly és a támaszték. Könnyed hiperbola, melyet a levegőbe rajzol, semmi köze a statikához, a függöny anyagához. Végre természetes.” Mészöly, *Műhelynaplók*, 568.

világba, és így soha nem szűnünk meg kitéve lenni mindannak, ami van – mindig útközben vagyunk, lehetőségben egzisztálunk. A „végtelen regionális definíciója” kifejezéssel és a többesszám-egyesszám paradox egyidejűségével Mészöly azon az állásponthoz kerül közel, miszerint a létezés nem abszolút, és nem is egy bábelszerű amorf elmosódás, hanem a végességében szinguláris plurális. Ezt az álláspontot Mészöly már-már Nancyt idéző terminológiával fogalmazza meg a következő mondatokban, ahol a személyesség pluralitásban való önmegőrző feloldódásáról beszél:

Csak addig és ahol még zöldben fogalmazza meg magát világ. A transzcendens humuszát értem ezen; vagyis amíg még garantáltan személyesek vagyunk és lehetünk. Csakhogy mintha épp ezen a ponton veszítenénk el a mérték és belátás ösztönét – azaz, éppen a személyességünk az, ami mind kockázatosabban kompenzál. Egyrészt azért, mert elviselhetetlennek érezzük, hogy megszűnjön; másrészt gyakorlatilag mégiscsak a remény mármár költői képzelődéseivel véljük tudni azt, amit nem tudunk: a személyesség önmegőrző feloldódását egy plurális egyetlen-személyességben. (478–479)

Nancy a *Corpus*-ban azt írja, hogy az egész természetfilozófiát újra kell gondolnunk, ha azt a véges testek kitettségeként, egymás között végbemenő kontaktusaként és a tér kifeszüléseként értjük, „vagyis: szabadságként”.

Ha alaposan megvizsgálánk ezt a lényeg nélküli lényegi összetartozást, akkor rájönnénk, hogy egyetlen dolog sem lehet egyszerűen „szükségszerű”, és hogy a világ sem „szükségszerű”. [...] Ebben a tekintetben a kő is szabad. Ami azt jelenti, hogy a kőben fellelhető a létezésnek e szabadsága, ami valójában maga a létezés.⁶⁷

Mészöly ehhez hasonlóan a második levélben így ír: „szerénytelenség nélkül gondolom, hogy ízlésem és törekvésem az életszerűből s nem valami eszméből ideológiából kiindulón demokratikus. Tán bizarrul hangzik, de itt az *egyetemes szabadság értelmezéséről van szó*. S ebbe — akár esztétikai önzésből is — beleértem a fű-fa-virágot, állatokat-bogarakat is” (480, Kiem. – J. T.). A szabadságnak e minden létező számára történő felajánlása következtében Mészöly természetképét, mint korábban említettem, „radikalizált egzisztencializmusként” is jellemezhetjük: az abszolútum bírálata következtében a szabadság minden létezőnek kijár – hiszen az (együtt)létezés megelőzi az esszenciát. Mindkét gondolkodónál tehát tetten érjük a létezés univerzalitására irányuló kiterjesztés igényét. Létezni talán egyszerűen annyit jelent, mint megszakítani minden folytonosságot és minden független-önelégséges mivoltot: a létezés

⁶⁷ Jean-Luc Nancy, *The Experience of Freedom*, Stanford, Stanford University Press, 1999, 159–160.

egymásmellettiség, a másinak kitettség, és ebben minden létező osztozik. Ennek szemléltetése gyanánt Mészöly a vadabb angol és a karteziánusabb francia kert különbségéről értekezik, nem azért, hogy valamelyik mellett tegye le a voksát, hanem hogy kifejezze: számára nem vonzó sem a romantikusabb angol kert, sem a heliocentrikus francia kert, mivel mindkettő „az eleve-adott” ideájának a bűvkörében a maga ízlését és mentalitását tekint minden szempont optimális foglalatának. A nemzeti parkok ötletéért sem rajong, elvégre az valamiféle „ember-előtti”, vagy „embertől elkülönülő” természetképet közvetít. És ma már tudjuk: a klímaválság részben abból is fakad, hogy egy tőlünk leválasztott, elzárt valaminek tekintjük a természetet, és nem olyannak, amivel „kezdetektől fogva dialógusban állunk”:

A természet ember nélküli rendjét joggal nevezhetjük a mi nyelvünkön dzsungelnak, káosznak, anarchiának s védhetjük, mint rezervátumot – legfeljebb hatalmas fejlődés és figyelmeztető hanyatlás, hogy védeni kell. Ahol azonban jelen vagyunk és élünk, ott más e viszony kódexe. (481)

Amit tehát vizsgálni kell, az a humán és nonhumán közötti érintkezés konkrét viszonya, ami „állati intelligenciával alkalmazza a maga politológiáját”, vagyis ki kell dolgozni azt a már politikai-jogi alakzatnak számító, a természetet „kicserélhetetlen partnernek” tekintő berendezkedést, amelynek keretében „[í]zlésünk, mentalitásunk természetes jogon érvényesül a kritikus határig – de ami túl van rajta, azt az ökológiai programnak kellene törvényszerűen szankcionálni, mint a lopást, gyilkosságot” (481). A politikai szféra így a szó szoros értelmében a közös világ közös nevezőinek a megteremtésévé válik. Nem az államszuverenitást vagy az egyén negatív szabadságát kell tisztelnünk benne, hanem az „együtt lenni” gyakorlati terepét. Ezért is „totalitárius” az ökológiai program Mészöly szerint. Dacára a szóhasználatnak nem lehet kétségünk afelől, hogy nem kényszermunkára vagy titkosrendőrségekre gondol, hanem a politikum és a jogi alanyiség emberen túli kiterjesztésére. Michel Serres munkáiban – mint például *A természeti szerződés*⁶⁸ – azzal a háttérfolyamattal ismerkedünk meg, amelynek köszönhetően a természet az újkor kezdetén kikerült a jog területéről, és az embertől elidegenedve pusztá objektummá, környezetté, erőforráskészletté vált a jogilag őt így kirekesztő társadalmi berendezkedések számára. Amint Mészölynek is feltűnt, „nemcsak egyházi, hanem természeti adó is van”. Az imént idézett Michel Serres a szerződés szó etimológiájából kiindulva azt járja körül, hogy a szerződés, a kontraktus „eredetileg kötetést, köteléket, kötőözsinórt jelent, a modern tudomány analitikai eljárásaiban a kötelékek elvágásához, ezzel pedig az összefüggések

⁶⁸ Michel Serres, *A természeti szerződés*, ford. Seregi Tamás, Budapest, Kijárat, 2021.

hálózatával szembeni vaksághoz és hanyagsághoz vezet”.⁶⁹ A szóban forgó kötelék azonban távolról sem kommunió, hanem egy *csomó*, ami a sokaságon túl azt is jelzi, hogy rögzít, de nem teljes vagy befejezett (amely nem valósít meg mást, mint magát a csomót, amely az összehúzásban megőrzi az elkülönülést). A befejezetlenség maga a politika feltétele. Nancy a társadalmat befejezetlenként tételezi, egész egyszerűen azért, mert csak akkor gondolhatnánk teljesnek, ha egy elv vagy végcél (vagy esszencia) megvalósulását látnánk benne, vagy ha a tudományos analízis kedvéért elemi függetlenként tételeznénk azokat, amelyek egymással keverednek. Nancy szerint ehelyett a politikának azon kérdés gyakorlati megválaszolására kell fókuszálnia, hogy egy nem zárt és nem önazonos csoport hogyan tudja az értelem tereként konfigurálnia magát, hogyan tudná belakni a megosztás terét és a tér megosztását úgy, hogy „ne szívódjon fel a saját igazságába.”⁷⁰ Az önmagába-szívódás (ami pusztán elnyomó absztrakciót eredményezne) elkerülése érdekében fogalmazza meg Mészöly azt az indítványt, miszerint a tér „kritikus határokon” inneni megosztását ne az „absztrakt jog”, hanem a „kölcsonös adottságok homeosztázisa” szabályozza (482) – vagyis a közös szabadság. A politikum a homeosztázisban az együttlétezés alakzatát követné nyomon anélkül, hogy meg akarná határozni ezen összetartozás célirányát. A humán-nonhumán adottságok homeosztázisa az összetartozásban egy tranzitivitást vagy hálózatszerű működést eredményezne, nem pedig egy szubsztancialitást, amit Mészöly „modornak” nevez. Úgy gondolom azonban, hogy ezen nem a bourdieu-i kulturális tőke értelmében vett osztályjelölő habitust kell érteni. A harmadik levélben Mészöly az ízlésről és a modorról azt írja, hogy

[a]z ízlés és modor megnyugtatóan nem meghatározható [...] annyi azonban elmondható, hogy a maga helyén semmi sem ízléstelen vagy modortalan. Persze, mit értsünk azon, hogy a „maga helyén.” A vécékagyló, ahová Duchamp helyezte, hibátlanul a helyén van. A fekália a trágyadombon igen, a zsúrasztalon nem. A dolgoknak tehát – mégha titokzatosan s ellentmondásosan is – van „maguk helye”. (483–484)

Ez a korábbiakhoz jól kapcsolható kijelentés: amennyiben a dolgok nem a térben vannak, hanem ők hozzá létre a teret, akkor beszélhetünk létesülésről, a hely teresüléséről, az ingatag és ellentmondásos elrendeződésekről, a dolgok saját helyéről, amely mindig csak „ebben az esetben” a „maguk helye”. A modor és az ízlés nem bizonyosság, nem egy társadalmi osztály

⁶⁹ Moldvay Tamás, *A francia ökogondolkodás három alakja*, Helikon, 69 (2023) 4, 571.

⁷⁰ Nancy, *The Sense of The World*, 90.

kulturális reprodukciója, hanem olyan körültekintés, amely nem a cselekedetet akarja megakasztani, hanem ki akarja szélesíteni a gondolat és a gyakorlat lehetőségeit, amely érvényesíteni akarja a behatolás nélküli átjárás, a feloldódás nélküli keveredés maximáját. Nem fér hozzá kétség, hogy ez az ökopolitika nem fogadja el a gyors eredmények elérésével kecsegtető szemléletmódot, amennyiben azokat a válság tüneti kezelésének tekinti, „hisz a zöld filozófia valójában egy kor logikáját, mentalitását kérdőjelezi meg – s szó szerint gyökeresebb és racionálisabb forradalmisággal, mint a marxizmus-kommunizmus kolosszális vallás-paródiája” (487). Thoreau nyomán Mészöly szemében „egész életünk elképesztően morális. Soha, egy pillanatig sincs fegyverszünet erény és bűn között” (489). Nancy szerint az együttlétezés úgy ontológiai mivolt, mint etikai felhívás – az emberi lét elválaszthatatlan a kockázattól, a döntéstől: jobb esetben, hogy úgy lakjuk be a világot, hogy a világ valóban világot alkothathasson: a létezők alapnélküli, nem totalizálható sokaságát, amelyek egymással és egymás ellenében együtt artikulálják magukat, találják meg a „maguk helyét”. Minden más diktátum, a zöld filozófia totalitárius pontja pedig a diktátumokkal való szembefordulásban érhető tetten. A diktátummal szembeni „zöld engedetlenség” és „zöld szolidaritás” pedig a „maga helyén a morál és a felelősségtudat legholnapibb gesztusa” (490).

Bibliográfia

- Bagi Zsolt, *Élni az ajánlattal*, új szem, 2023. 12. 27, <https://ujszem.org/2023/12/27/elni-az-ajanlattal/> (utoljára megtekintve: 2024. 06. 05.).
- Bagi Zsolt, *Már megint a realizmusról van szó*, Helikon, 62 (2022) 2, 243–259.
- Bagi Zsolt, *Megfelelés, hasonlítás, tettenérés*, Literatura 49, 2023/1, 40–50.
- Bartók Imre, *Ezernyi Ektópia*, Tiszatáj, 68 (2014) 11, 115–117.
- Bazsányi Sándor, *M. Melléjegyzések Mészöly Miklós Megbocsátásához (és az újabb magyar epika legendáriumához)*, Budapest, Kortárs, 2023.
- Fogarassy Miklós, *kutyafül, madárszem*, Ex-Symposion, (1995) nr. 13–14, https://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=kutyaful-madarszemrnrnmeszoly-miklos-termeszetszemleleter245lrn_687 (utoljára megtekintve: 2024. 06. 05.).
- Greg Garrard, *Ecocriticism*, London / New York, Routledge, 2021.
- Jean-Luc Nancy, *Comunitatea absentă*, ford. Emilian Cioc, Kolozsvár, Idea, 2005.
- Jean-Luc Nancy, *Corpus*, ford. Seregi Tamás, Budapest, Kijárat, 2013.
- Jean-Luc Nancy, *Essere Singolare Plurale*, ford. Davide Tarizzo / Graziella Durante, Róma, Einaudi, 2001.
- Jean-Luc Nancy, *The Experience of Freedom*, Stanford, Stanford University Press, 1999.
- Jean-Luc Nancy, *The Sense of The World*, Minneapolis / London, University of Minnesota Press, 1998.
- Marie-Eve Morin, *An Ontology for Our Times*, Angelaki 26, 2021/3–4, 139–154.
- Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Budapest, Osiris, 2007.
- Mészöly Miklós, *A pille magánya*, Pécs, Jelenkor, 2006.
- Mészöly Miklós, *A tágasság iskolája*, Budapest, Szépirodalmi, 1993.
- Mészöly Miklós, *Érintések*, Pécs / Pozsony, Jelenkor / Kalligram, 2000.

Mészöly Miklós, *Megszerkesztett spontaneitás (Beládi Miklós beszélgetése)*, Jelenkor 61, 2018/1, 55–63.

Mészöly Miklós, *Műhelynaplók*, Pozsony, Kalligram, 2007.

Mészöly Miklós, *Otthon és világ*, Pozsony, Kalligram, 1994.

Mészöly Miklós, *Párbeszédkísérlet*, Budapest, Kalligram, 1999.

Michel Serres, *A természeti szerződés*, ford. Seregi Tamás, Budapest, Kijárat, 2021.

Michel Serres, *Hermes*, Baltimore / London, John Hopkins UP, 1982.

Moldvay Tamás, *A francia ökögondolkodás három alakja*, Helikon, 69 (2023), 562–601.

Patrick Llored, *A Philosophy of Touching Between the Human and the Animal. The Animal Ethics of Jacques Derrida*, in: *A Companion to Derrida*, szerk. Zeynep Direk / Leonard Lawlor, Oxford, Wiley Blackwell, 2014.

Seregi Tamás, *Esztétikai kötődés – ontológiai lehorgonyzás – művészeti elköteleződés*, in: *Elköteleződés és kritika*, szerk. Losoncz Márk / Jelena Vasiljević / Adriana Zaharijević, Belgrád, Forum, 2020,

Szolláth Dávid, *Hatalom, hierarchia és állatábrázolás Mészöly Miklós ötvenes–hatvanas évekbeli prózájában*, Somogy 54 (2022) 1, 15–15.

Szolláth Dávid, *Mészöly Miklós*, Budapest, Jelenkor, 2020.

Thomka Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995.

Tóth László, *Az elfogult tárgyilagosság írója. Futamok és rajzok Mészöly Miklóshoz*, Kortárs, 59 (2015) 6, 55–67.

Urbanik Tímea, *Prózaszilipek*, Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási, 2022.

Vásári Melinda, *Hangzó tér. Az érzékiség dimenziói Mészöly, Nádas és Ottlik műveiben*, Budapest, Kijárat, 2019.

Williams, Raymond, *Culture and Materialism*, London / New York, Verso, 2020.